

STRACH Z NORMALIZÁCIE A NORMALIZÁCIA STRACHU*

RAISA KOPSOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Učiteľia jogy namiesto zdĺhavého teoretizovania často používajú krátke poučné historky. Jedna z nich hovorí o tom, akú moc má ľudský strach:

Stretol pútnik na ceste mor. "Kam ideš?", spýtal sa ho. "Idem do mesta usmrtiť päťtisíc ľudí," odpovedal mor. Po čase sa stretli znovu. "Povedal si, že ideš zabiť päťtisíc ľudí, ale zabil si ich až päťdesiat tisíc!", vyčítal pútnik moru. "Nie," odvetil mor. "Zabil som len päťtisíc, tí ostatní zomreli od strachu."

Táto historka má univerzálnu platnosť. Nech by mor mal akúkoľvek farbu, meno či fyziognómiu, účinkuje vždy rovnako: prináša skazu a zdesenie. Pritom strach má oveľa ničivejšiu silu ako samotný mor a pretrváva ešte dlhý čas po odznení epidémie.

Strach patrí medzi primárne emócie, je to emócia negatívna. Vzniká obvykle v situácii frustrácie, keď človek nemôže pokračovať v započatej činnosti pôvodným spôsobom. Vpád vojsk bývalej Varšavskej zmluvy do Československa 21. augusta 1968 vyvolal intenzívny situačný strach, ktorý sa s nástupom normalizácie transformoval postupne na strach sociálny, sprevádzaný postokupačnou depresiou ako logickým dôsledkom nevidaného poníženia ducha a hrdosti potupenej krajiny. Pesničkár a básnik Karel Kryl pomenoval toto obdobie podľa mňa najvýstižnejšie ako život v zajatí strachu, keď sa ľudia zmocnili divné mravy, zbabelosť, spiatocníctvo, mlčanie a pocit trápnosti z kolaborácie. "Znamení studu, znamení malého ľudského strachu" - to je, povedané slovami básnika, bil'ag normalizácie ([1], 122-123).

Prvotný strach z normalizácie bol strachom z minulosti. Niekomu sa to môže javiť ako nelogické a bude trvať na tom, že človek sa predsa obvykle najväčšmi obáva svojej budúcnosti. Nie je to ale celkom tak. Jednotlivec i spoločnosť sú vždy v zajatí pamäti - individuálnej i historickej, ktorá funguje akýmisi neviditeľnými a nekontrolovateľnými kanálmi. Dánsky filozof Sören Kierkegaard v práci *Pojem strachu* [2] ukázal, že minulé nešťastie či minulá urážka, rozličné traumatizujúce zážitky môžu v nás vzbudzovať strach nie preto, že sú minulosťou, ale preto, že sa môžu zopakovať, stať sa teda budúcnosťou. Keď si uvedomíme, že strach je "naša národná pohroma" (M. Šimečka), že konkrétnou skúsenosťou strachu prešli v povojnovom Československu už tri generácie, nebudeme sa vôbec čudovať, že strach založený na dejinnej skúsenosti, na ranej historickej pamäti zaujal v našom každodennom živote pevné miesto. Hovorím tomu, že aj strach sa plne znormalizoval. Stal sa všeobímajúcim, no chcel byť aj všemocným. Ľudia sa s ním postupne zžili a väčšinou sa snažili národné i osobné "jazvy pamäti" zatlačiť kamsi hlboko po podvedomia.

Súčasnne však práve v tomto období - najmä po vzniku *Charty 77* - sa pociťuje svojrázne nutkanie podať neoficiálnu správu o duševnom zdraví skonsolidovanej

* Prednesené na seminári *Slovensko a režim normalizácie*, ktorý sa uskutočnil v dňoch 4.-5. decembra 2001 v Bratislave. Seminár s medzinárodnou účasťou organizoval Politologický kabinet SAV.

spoločnosti. Objavuje sa viacero samizdatových prác, zaoberajúcich sa na jednej strane analýzou strachu, no na druhej strane aj analýzou občianskej statočnosti. Ako príklad možno uviesť Havlovu *Moc bezmocných* (1978), Vaculíkove *Poznámky o statečnosti* (1978), Šimečkovu štúdiu *Společenství strachu* (1979) a Kusého esej *O občianskej statočnosti* (1980). O strachu ako rozhodujúcom prvku vtedajšej československej spoločnosti písal však Milan Šimečka už v *Obnovení poriadku* v rokoch 1975-1977. Signifikantná je v tomto smere najmä dvanásta kapitola nazvaná *Rukojemníci státu*. Do procesu obnovovania poriadku boli totiž hneď od začiatku tzv. konsolidácie a normalizácie zakalkulované deti. O ich šanciach po pätnástom roku života, teda o možnostiach štúdia na gymnáziách, na výberových a vysokých školách, ale aj o ich následnom uplatnení v zamestnaní nemali rozhodovať schopnosti a talent detí, ale zmýšľanie a správanie rodičov. "Rodičia boli prinútení spočítať a zvážiť hodnoty vlastného života, svojich postojov, viery a presvedčenia. Ženy vyčítavo stáli nad mužmi a pýtali sa, chceš si zničiť deti, stojíš za to celá tá odporná politika? Možno dať vôbec pred deťmi prednosť svedomiu, ktoré je aj tak iba súčasťou pýchy? Nestoja vari deti za to, aby sa človek pokoril?" ([3], 127) Popri priamej existenčnej perzekúcii sa práve táto politika štátu výdatne podieľala na "sposlušení mnohých rodičov".

Vlastnú trpkú skúsenosť s dvoma synmi opísal Milan Šimečka vo fejtóne nazvanom *Ludvíkovi Vaculíkovi namiesto fejtónu* (15. 1. 1977), ako aj v mnohých úvahách obsiahnutých v jeho *Listoch z väzenia* (1981-1982). Najkompletnejšie knižné vydanie týchto listov vyšlo až roku 1999, a to aj vďaka Nadácii Milana Šimečku [8]. Tento zvrátený druh vydierania, keď sa rukojemníkmi štátu stali desaťtisíce deti v znormalizovanom Československu, považoval Šimečka za hlboko ponižujúci. Pozadie aj samotný mechanizmus takejto obľudnej formy vydieračstva osudom detí opísal v už spomínanom fejtóne 15. januára 1977, teda dva týždne po vzniku *Charty 77*.

Sám Milan Šimečka, hoci celou svojou bytosťou patrilo do chartistického spoločenstva a za chartistu je všeobecne pokladaný, *Chartu 77* nepodpísal, a to z jedného jediného dôvodu, že sa snažil ako-tak ochrániť rodinu pred ešte väčším štátnym šikanovaním.

Obsiahlu štúdiu *Společenství strachu* napísal Šimečka ako chýbajúcu kapitolu *Obnovenia poriadku*, aby - ako zdôrazňoval - bol opis normalizácie úplný. Strach chápal ako významný fenomén sociálnej skutočnosti, ktorý nadobudol v našej vtedajšej spoločnosti rozličné konkrétne podoby. Bola to úzkosť z bezmocnosti vzdelania, z bezmocnosti rozumu i z nepoučiteľnosti ľudí. Strach rozleptával a ochromoval hospodársky život, umrŕtoval myslenie a iniciatívu riadiaceho aparátu, zväzoval ruky a zákonite viedol k politickej apatii. Najhoršie boli strachom zasiahnutí ľudia k nevýrobných sférach - vo vede, kultúre, školstve, výskume, kde prácu sprevádzal permanentný pocit neistoty, akejsi existencie "z milosti štátu". Strach krivil charaktery, narúšal medziľudské vzťahy, mrzačil samotné myslenie. Vytváral v ňom mnohoraké bariéry, za ktorými nasledovali tabuizované oblasti, do krajnosti vyhrotil konformizmus a autocenzúru.

Šimečka presne pomenoval vtedajšiu spoločenskú atmosféru, keď napísal, že do našej spoločnosti prenikol "pach strachu", prebudila sa akási "stará, zabudnutá, živočíšna úzkosť". "Je to úzkosť zvierete, které se nemá čím bránit." ([4], 154) Skutočnou

tragédiou našich národov bolo ale to, že "prvotný stav krčňa" prešiel až do kostí a vyústil do "strachuplnej nehybnosti". Nie náhodou rozhovor Evy Kantúrkovej s Milanom Šimečkom z decembra 1985, ktorý obsahuje aj tieto úvahy o strachu, vyšiel samizdatovo pod názvom *Bude líp! (?)* Otáznik v zátvorke je viac ako výrečný (pozri [16], 16-17).

Pochopiteľne, pre nás je zaujímavé, ako túto nenormálnu normálnosť reflektovala ex post oficiálna filozofia. Mimoriadne Valné zhromaždenie Slovenskej filozofickej spoločnosti pri SAV, ktoré sa zišlo 9. januára 1990 v Bratislave, vo svojom stanovisku k vlastnej činnosti v normalizačnom období konštatovalo, že "represívny tlak na filozofickú obec ju zasiahol o to viac, že od filozofických pracovníkov oficiálnych filozofických inštitúcií sa požadovalo, aby sa filozofia dogmaticky stotožňovala s ideológiou komunistickej strany". Sebakriticky sa v tomto stanovisku priznáva, že "len málokto z nás bol ochotný niesť riziko odmietnuť rolu 'oficiálneho' filozofa a nespreneveriť sa pôvodnému poslaniu filozofie - byť kritickou reflexiou doby a hľadať pravdu v súlade s princípmi vedeckej etiky" ([9], 117). To, čo Šimečka explicitne a výstižne nazval "pachom strachu", Slovenská filozofická spoločnosť zaobalila do kulantnejších výrokov: "Atmosféra existenčnej neistoty demotivovala pracovníkov, bránila spontánnemu rozvoju filozofických individualít, viedla k autocenzúre a vnútornej emigrácii." ([9], 118) Je symptomatické, že sa v tomto dokumente nehovorí o mravnom i občianskom zlyhaní filozofov, nehovorí sa o ľudskej zbabelosti ani o ľudskej statočnosti. Je zrejmé, že v oficiálnych filozofických inštitúciách - na rozdiel napríklad od chartistického spoločenstva - sa o týchto otázkach v období normalizácie nediskutovalo. Zdá sa, že tu skôr platila Šimečkova charakteristika rokov hluchoty a nemoty, "v níž se lidé zchromlí strachem chovají tiše a uctivě jak na hřbitově" ([10], 37).

To, ako človek žije... i ako zomiera, v zásade závisí od každého jednotlivca. Existuje veľa ciest, ako uniknúť zo spoločenstva strachu. Jednou z nich je emigrácia, druhou - únik do súkromia. Najmenej schodnou je ale tretia cesta - cesta pravdy. Žiť v pravde a ustavične čeliť strachu, to je alternatíva dôstojná ľudskej existencie. Túto cestu aj s jej úskaliai brilantne analyzoval najmä Václav Havel v slávnej eseji *Moc bezmocných*, ale napríklad aj v práci *Dopisy Olze* (1979-1982), kde striktno vymedzil meritum intelektuálnej i mravnej statočnosti ako "odvahu íť proti všem a zřící se výhod davového vlastnictví idejí" ([11], 350).

Analyzujúc umŕtvujúce prejavy strachu, ani Milan Šimečka nemohol nepísať zároveň o tom, že sa vždy - v každej dobe a za každého režimu - nájdu ľudia, ktorí vedú so strachom tisícokrakými spôsobmi svoj súkromný zápas, že ľudská statočnosť a ľudská odvaha sa priamo rodia v spoločenstve strachu. Ich nositelia sa jednoducho vyčlenili zo spoločenstva strachu potom, čo dospeli k poznaniu hraníc onoho strachu. Pre Šimečku to boli Milovan Djillas i Boris Pasternak, akademik Andrej Sacharov i Alexander Solženicyn, ale aj sedem Rusov, ktorí v auguste 1968 protestovali na Červenom námestí v Moskve proti okupácii Československa. No, ako často zdôrazňoval Šimečka, aj v našich dejinách sa vždy našiel niekto, kto priložil pod kotol národného vedomia, aby oheň pod ním nevyhasol.

Rozhodnúť sa pre občiansku statočnosť a život v pravde znamenalo v rokoch normalizácie zvíťaziť v prvom rade na samým sebou, pretože toto rozhodnutie nebolo vonkoncom krokom do neznáma. Každý totiž veľmi dobre vedel, čo bude nasledovať,

presne vedel, "aké sú ceny na tom trhu s ľudskou dôstojnosťou", ako to vyjadril Šimečka.

Bol to fyzický a najmä psychický nátlak, zákaz výkonu povolania, ktorý sa vzťahoval aj na rodinných príslušníkov, hrozba straty akéhokoľvek zamestnania a následné odsúdenie za príživníctvo, zákaz publikovať, cestovať do zahraničia, domové prehliadky, odpočívacie zariadenia v bytoch, opakované zadržiavanie v celách predbežného zadržania a aj uväznenie. Z knižníc boli vyradené publikácie perzekvovaných autorov, nesmeli sa ani citovať vo vedeckých publikáciách. V rokoch 1978-1984 prebiehala špeciálna rozsiahla akcia ŠtB *Asanácia*, ktorej cieľom bolo zahnať signatárov *Charty 77*, im blízkych ľudí aj duchovných do izolácie a donútiť ich vysťahovať sa z vlasti do cudziny.

Konštruktívne sú v tomto smere spoločné štúdie Milana Šimečku a Miroslava Kusého *Prvý rozhovor s druhou generáciou* a *Druhý rozhovor s druhou generáciou*, koncipované v roku 1979 ako úvodná a záverečná kapitola knihy *Veľký Brat a Veľká Sestra*. V nich dvom svojim mladým spolubesedníkom explicitne ozrejmujú otázku predovšetkým intelektuálneho (s nie akéhosi iba abstraktne mravného) zdôvodnenia a súčasne aj osobnej motivácie kritického postoja oboch autorov k reálnosocialistickej skutočnosti. Každý z nich spritomňuje vlastnú - u každého v niečom osobitnú - voľbu disidentstva. Obaja sa jednoznačne ale zhodujú v tom, že táto voľba bola pre nich jedinou reálnou cestou z totálneho umŕtvenia, z totálnej devastácie kultúrneho a vedeckého života, a to aj za vysokú cenu absurdného a tragického "plytvania životným časom", "ubíjajúceho ničenia času v existencii, ktorú si človek nevybral" ([5], 19).

Po roku 1989 sa ukázalo, že "plytvanie životným časom", odsúdeniahodné "ničenie času" v rôznych náhradkových zamestnaniach, ktoré trvalo dlhých dvadsať rokov, znemožnilo absolútnej väčšine perzekvovaných filozofov, aby sa plnohodnotne vrátili k svojej pôvodnej filozofickej špecializácii. Presne to vystihol Miroslav Kusý vo svojom nedávnom rozhovore s redaktorkou Slovenského rozhlasu, keď konštatoval, že filozofia aj on sám boli už niekde inde. Smutnú úlohu zohralo nepochybne aj to, že mnohí z rehabilitovaných filozofov boli už v penzijnom veku, niektorí neunesli ťažké príkoria, celú tú zlobu doby a predčasne zomreli.

Letmý pohľad na osudy slovenskej filozofie v rokoch 1969-1989 ukazuje, že sa v jej radoch našlo skutočne len pár jednotlivcov, ktorí dokázali pretrhnúť "sieť strachu" a vzopriet sa politickému tlaku. Ako napísal Ján Kocka, ktorý sa zatiaľ v podstate ako jediný pokúsil reflektovať dve potupné desaťročia v tvorbe slovenských filozofov, filozofiou nehýbal vtedy nejaký "hegelovský svetový duch", ale "silná politická ruka". "Rozum bol potlačený ideologickou a politickou propagandou, prevládla snaha páčiť sa držiteľom moci. Strach o existenciu a túžba uplatniť sa v nových pomeroch boli reálnou motiváciou prevažnej časti filozofickej tvorby tohto obdobia." ([12], 361)

V dôsledku čistiek museli zo slovenskej filozofickej scény odísť najmenej dve desiatky produktívnych osobností, erudovaných a publikačne známych vysokoškolských učiteľov a vedeckých pracovníkov. Vo Filozofickom ústave SAV a na Filozofickej fakulte UK sa uskutočnili organizačné a personálne zmeny. Katedry filozofie a metodológie vedy, ktoré pôsobili na jednotlivých fakultách, boli zlikvidované, výučba

filozofie sa sústredila do Ústavov marxizmu pri rektorátoch vysokých škôl. Relevantné zmeny sa urobili v redakciách časopisov aj vo vydavateľstvách.

Výbor Slovenskej filozofickej spoločnosti dňa 31. marca 1971 sa uzniesol vylúčiť zo svojich radov všetkých tých, čo boli zo strany vylúčení, a o vyčiarknutých sa rozhodlo individuálne - tak, že mnohí jednoducho neprešli tzv. "preregistáciou". Osobne som (ako zo strany vyčiarknutá) odmietla akúkoľvek účasť v tomto spolitizovanom kvázivedeckom spolku. Z dokumentov ale viem, že riadne Valné zhromaždenie SFS, ktoré sa konalo v dňoch 27.-28. marca 1972, v *Liste Ústrednému výboru KSS* rozhodne odsúdilo "pravicovo oportunistický a iný nemarxistický nános" a plne sa stotožnilo s *Poučením z krízového vývoja v strane a v spoločnosti po XIII. zjazde KSČ* (pozri [13], 391-392). Pod listom je 41 podpisov. V podobnom bojovnom duchu bolo sformulované aj *Vyhlasenie Slovenskej filozofickej spoločnosti*, ktorej členovia ohlásili "ofenzívny boj proti buržoáznej filozofii, proti prejavom revizionizmu, antikomunizmu, nacionalizmu a antisovietizmu", odmietli aj "protileňské úsilie o konštituovanie tzv. autentického marxizmu, ľvivedeckej 'filozofie človeka' a tzv. demokratického socializmu" ([14], 492).

Kolega Ondrej Mészáros - pochopiteľne, až po Novembri '89 - celkom vtípne, no zároveň exaktne vykreslil znormalizovaný filozofický "herecký súbor". Dovtedy relatívne vyrovnaná "herecká skupina" sa rozpadla a vytvorili sa tri divergentné zoskupenia:

a) "vyvolenci" - tí, ktorým bolo umožnené hrať aj naďalej pod podmienkou, že sa bezvýhradne podriadia novým režijným predstavám a že pomôžu zdiskreditovať svojich bývalých kolegov;

b) "trpení" - tí, ktorí neboli vyhodení na ulicu, ale boli obsadzovaní len do druho-radých rolí a boli obmedzovaní štyrmi stenami divadla;

c) "vydedenci" - tí, ktorí boli exkomunikovaní so všetkými dôsledkami tohto aktu (stali sa nepriateľskými, cudzími, zabudnutými)" ([15], 475).

Treba ešte pripomenúť, že "trpení" boli vystavení diskriminácii tak profesijnej, ako aj sociálnej. V SAV bola pre "trpených" vedeckých pracovníkov vytvorená dokonca osobitná kategória tzv. "vedecko-technického pracovníka", prirodzene, s nižším platovým zaradením.

Tí, ktorým umožnili pôsobiť vo filozofii, platili zasa stratou pevných zásad a zmyslu pre realitu, slobodou myslieť, charakterom, strachom o svoju kariéru aj pocitom hanby za tento strach.

Úzkosť, strach, odvaha, statočnosť, zbabelosť - ako sa vlastne tieto psychologické a mravné kategórie premietajú do imanentného fungovania vedeckej komunity? Uvediem stanoviská dvoch známych a vážených filozofov. Miroslav Kusý v rozhovore pre časopis *Filozofia* v roku 1993 uviedol, že si nevie predstaviť filozofa hodného tohto označenia, ktorý hlása potrebu života v pravde, a sám žije v lži: mlčí ku lži, obhajuje lož, dáva jej voľný priechod. "Jediným skutočným je pre mňa sokratovský typ filozofa. Všetci ostatní sa na filozofov iba hrajú, berú to ako obživeň." ([7], 298) Filozof by mal byť podľa neho vždy medzi tými, čo stavajú "mravné hrádze" voči demoralizácii človeka a spoločnosti štátnou mocou, ktorá zámerne pestuje a kultivuje občiansky strach a v masovom meradle ho transformuje do podoby občianskej zbabelosti. Filozof by mal zo svojich občianskych a mravných zásad vyvodzovať aj osobné konzekvencie. "Tak ako

lekár, ktorý nekončí pri traktátoch o morovej nákaze, ale vstupuje na zamorené územie, aby ošetroval a liečil. Iba tým plní svoje poslanie." ([7], 300)

Druhým renomovaným filozofom je generačne mladší František Novosád. V minuloročnom prvom čísle časopisu *Kritika a kontext*, v ktorom bol prezentovaný profil významného historika-disidenta Jozefa Jablonického, napísal krátku úvodnú úvahu. Vyslovil v nej názor, že prispôsobivosť, konformnosť je u vedcov akousi "chorobou z povolania". "Tento konformizmus, ochota prispôbiť sa, len veľmi voľne súvisí s osobnou odvahou a zbabelosťou, vyplýva z inštitucionálneho usporiadania vedeckého života. O prístupe do priestoru vedeckého poznania totiž vždy rozhodujú tí, ktorí už v ňom sú. Výkon vedca musí byť prijatý spoločnosťou, musí byť uznaný... Vedci síce radi proklamujú, že uznanie patrí predovšetkým tým, čo dokážu plávať proti prúdu, faktom však zostáva, že veľmi často sa dostáva najväčšieho uznania tým, ktorí najrýchlejšie plávajú s prúdom. A keď sa k tomu pridajú politické tlaky, veda zrazu produkuje frázy a nepravdy." ([6], 30)

Hoci nie som diplomat, po týchto výrokoch sa mi žiada povedať len to obligátne "no comment". V opačnom prípade, teda pri hodnotení či komentovaní postojov implicitne obsiahnutých v uvedených výrokoch, by som musela otvoriť ďalší okruh problémov a analyzovať prejavy opatrnosti, istého kolektívneho ručenia aj servilnosti vo vedeckom spoločenstve. Vecná, racionálna sebareflexia vlastnej normalizačnej minulosti je konkrétne v našej filozofickej komunite zatiaľ takmer tabu. Prítom práve hlas tých, čo v rizikovej občianskej situácii prinajlepšom zmĺkli, resp. len sa nechali mĺkvo unášať mútnym prúdom, by mal konečne intenzívnejšie zaznieť. No zrejme má pravdu literárny vedec Július Vanovič, ktorý iste nie ako bonmot poznamenal, že tento národ má talenty, ale nemá charaktery. Lenže charakter, predpokladajúci i osobnú odvalu a statočnosť, je nutne potrebný na to, aby príslušník vedeckého spoločenstva dokázal pichnúť do osieho hniezda, ktorým boli i sú viaceré tabuizované témy, a byť pripravený nielen na bzukot včiel, ale aj na bolestivé bodnutia.

Odveký zápas o etický imperatív intelektuála vôbec a filozofa zvlášť teda rozhodne pokračuje. Príbehom s otvoreným koncom zostáva aj páľčivá otázka, ktorú tak trochu rečnícky položil Ivan Kadlečík v jednej zo svojich epištol: "Kto sčíta čísla strát?" Očividne až generácia historikov filozofie, ktorú už nočná mora normalizácie nebude tlačiť ani traumatizovať. A zrejme až vtedy, keď pomínú obavy z rizika ocitnúť sa na hoci neúmyselnom pranieri.

LITERATÚRA

- [1] KRYL, K.: "Znamení doby". In: *Kniška Karla Kryla*. Praha 1990, s. 122-123.
- [2] KIERKEGAARD, S.: "Poňatije stracha". In: *Strach i trepet*. Moskva 1993, s. 113-248.
- [3] ŠIMEČKA, M.: *Obnovenie poriadku*. Bratislava 1990.
- [4] ŠIMEČKA, M.: "Společenství strachu". In: *Filozofia* 47, 1992, č. 3, s. 148-161.
- [5] KUSÝ, M. - ŠIMEČKA, M.: *Velký Brat a Velká Sestra (O strate skutečnosti v ideologii reálného socialismu)*. Bratislava 2000.
- [6] NOVOSÁD, F.: "Na úvod...". In: *Kritika a kontext* V, 2000, č. 1, s. 30.
- [7] KUSÝ, M.: "Byť marxistom na Slovensku". (Rozhovor Raisy Kopsovej s prof. Miroslavom

- Kusým). In: *Filozofia* 48, 1993, č. 5, s. 295-303.
- [8] ŠIMEČKA, M.: *Listy z väzenia/Dopisy z vězení*. Bratislava 1999.
- [9] "Mimoriadne Valné zhromaždenie SFS pri SAV". In: *Filozofia* 45, 1990, č. 1, s. 113-125.
- [10] ŠIMEČKA, M.: "Průklepový papír - 30g/m²". In: *Fragment K*, IV, 1990, č. 2, s. 33-39.
- [11] HAVEL, V.: *Dopisy Olze*. Brno 1990.
- [12] KOČKA, J.: "K osudom slovenskej filozofie v rokoch 1970-1989". In: *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava 1998, s. 360-372.
- [13] "List Valného zhromaždenia SFS Ústrednému výboru KŠS". In: *Filozofia* 27, 1972, č. 4, s. 391-392.
- [14] "Vyhlásenie Slovenskej filozofickej spoločnosti". In: *Filozofia* 27, 1972, č. 5, s. 491-492.
- [15] MÉSZÁROS, O.: "Generácie alebo osudová dramaturgia?" (Diskusný príspevok). In: *Filozofia* 45, 1990, č. 4, s. 474-478.
- [16] *Bude líp! (?)*. Rozhovor Evy Kantůrkové s Milanem Šimečkou. Samizdat 1986.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/1105/21.

PhDr. Raisa Kopsová, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR